

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 25

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ, 25 (1991)

Η Ιδεολογία της επανάστασης στο κλέφτικο τραγούδι

Ερατοσθένης Καψωμένος

doi: [10.12681/prch.36902](https://doi.org/10.12681/prch.36902)

Copyright © 2024, Ερατοσθένης Καψωμένος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καψωμένος Ε. (2024). Η Ιδεολογία της επανάστασης στο κλέφτικο τραγούδι. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (25), 129–141. <https://doi.org/10.12681/prch.36902>

Η ιδεολογία της επανάστασης στο κλέφτικο τραγούδι (*)

του Ερατοσθένη Γ. Καψωμένου
Καθηγητή Παν/μίου Ιωαννίνων

Α. Τότε και τώρα

Ο καλύτερος τρόπος να πηήσουμε μια ιστορική επέτειο σαν τη σημερινή είναι, νομίζω, να συλλάβομε, ν' αποσαφηνίσουμε, να εσωτερικεύσομε τα προβλήματα και αιτήματα του παρόντος, υπό το φως της κορυφαίας Πράξης της Επανάστασης και να τ' αντιμετωπίσομε με ανάλογη ευθύνη και γενναιότητα. Εκατόν εβδομήντα χρόνια ύστερα από το '21, βρισκόμαστε, αναμφίβολα, σε μια ανάλογα κρίσιμη καμπή της ιστορίας μας· που επιπλέον τυχαίνει να συναρτάται μαζί του με μια σχέση αντίστροφης συμμετρίας. Τότε, ο λαός μας, γεμάτος έξαρση και αυτοπεποίθηση, που αντλούσε από την εθνοφυλετική του αυτοσυνειδησία, ετοιμαζόταν να βγει μαχητικά από ένα πολυεθνικό κράτος, αξιώνοντας να υπάρξει και να

οικοδομήσει το μέλλον του ως αυτόνομη οντότητα.

Τώρα, ο λαός μας, γεμάτος ενοχές για την οικονομική και κοινωνική του υπανάπτυξη και μέσα σε συνθήκες μιας πολύπλευρης κρίσης, που διαβρώνει την αυτοσυνειδησία του, οδηγείται παθητικά σ'ένα άλλο πολυεθνικό κράτος, ελπίζοντας να εξασφαλίσει εκεί την ανεξαρτησία και την ανάπτυξη που δεν μπόρεσε ή δεν του επιτράπηκε να πετύχει αυτόνομα.

Η αντίστροφη συμμετρία του τότε με το τώρα, έτσι διατυπωμένη, ηχεί οδυνηρά και θα ήταν άδικο να μη συνοπολογίσουμε τις ριζικές διαφορές στις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, διεθνείς και τοπικές. Θα μπαίναμε μάλιστα στον πειρασμό να επικαλεσθούμε ορισμένα τρέχοντα επιχειρήματα, όπως λ.χ. ότι η εποχή των εθνικών κρατών έχει παρέλθει οριστικά, αν δεν τα διέψευδε η ορμητική

(*) Πανεγυρική ομιλία για τον εορτασμό της Επανάστασης του 1821, που εκφωνήθηκε στην Πρέβεζα, την 24η Μαρτίου 1991, στην αίθουσα της Θεοφανείου Σχολής.

διεκδίκηση των γειτονικών μας λαών για εθνική αυτονομία, που τείνει να διαλύσει τα υφιστάμενα πολυεθνικά κράτη. Θα μπορούσαμε ακόμη να επικαλεσθούμε το θετικό δράμα μιας ενωμένης και ισχυρής Ευρώπης, ανεξάρτητης απέναντι στις υπερδυνάμεις, αν κι αυτό δεν είχε καταρρεύσει μπροστά στις στρατιωτικοπολιτικές σκοπιμότητες της υπό διαμόρφωση "νέας τάξης", που φαίνεται να επιβάλλει στις ενδοευρωπαϊκές εξελίξεις έναν εξωευρωπαϊκό επικαθορισμό.

Θα μπορούσαμε τέλος να επικαλεσθούμε τις συμφωνημένες ρυθμίσεις στο εσωτερικό της Κοινότητας, εάν τα οικονομικά κριτήρια, στη βάση των οποίων δρομολογείται η ευρωπαϊκή ενοποίηση, ήταν δυνατό να έχουν υπερεθνικό και διαταξικό χαρακτήρα.

Οι όροι με τους οποίους προχωρούμε στη νέα ιστορική φάση είναι ασφαλώς αρνητικοί, όπως εξάλλου ήταν και τότε, στην αρχή της Επανάστασης. Δεν τίθεται ζήτημα φυσικά να κρίνουμε εδώ πολιτικές αποφάσεις, που έτσι κι αλλιώς δεν είναι αναστρέψιμες. Το ζήτημα που τίθεται σε μια επέτειο σαν κι αυτή, που ένας λαός αναμετρείται με τις ευθύνες του απέναντι στην ιστορία και στην εθνική του παράδοση, είναι - καθώς είπαμε - ν' αποσαφηνίσουμε τα αιτήματα της παρούσας ιστορικής φάσης, και να στοχαστούμε πάνω σ'αυτά. Και ο τομέας που προσφέρεται γι' αυτό - και εξαιτίας του χαρακτήρα αυτής της εκδήλωσης αλλά και εξαιτίας της στρατηγικής του σημασίας - είναι ο τομέας των αξιών, ο τομέας του πολιτισμού. Για να διατυπώσουμε γενικά αιτήματα μας χρειάζεται μια κοινή αφητηρία, που δε μπορεί να είναι άλλη από την αυτογνωσία, δηλαδή τη συνείδηση της πολιτισμικής μας ταυτότητας.

Το πρόβλημα της πολιτισμικής μας ταυτότητας

Ο πολιτισμός δεν είναι μια περιθωριακή και επουσιώδης πλευρά της ζωής μας. Είναι το πεδίο διαρθρωτικής και σημασιοδοτικής δραστηριότητας που ορίζει τη θέση και τη σχέση του ανθρώπου με τον Κόσμο, τους κανόνες και τις αξίες που ρυθμίζουν την ατομική και συλλογική ζωή, μ'ένα λόγο, τα κοσμοθεωρητικά και βιοθεωρητικά μοντέλα πάνω στα οποία διαρθρώνεται και λειτουργεί μια κοινωνία. Έτσι, ο πολιτισμός δημιουργεί και οργανώνει μια κοινωνική σφαίρα γύρω από τον άνθρωπο, η οποία είναι τόσο απαραίτητη για την ύπαρξη κοινωνικής ζωής, όσο απαραίτητη είναι η βίωση για την ύπαρξη οργανικής ζωής.

Επομένως, το πολιτισμικό σύστημα μιας εθνοφυλετικής κοινότητας δεν είναι όπως ένα ρούχο που θα τ' αλλάξει μαζί με τη μόδα. Εμπεριέχει τα γενετικά και συνεκτικά στοιχεία, το νόημα και το σκοπό ύπαρξης της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας. Η εξαφάνισή του συνεπάγεται και την ιστορική εξαφάνιση της κοινότητας, ως υπόστασης με αυτά τα πολιτισμικά γνωρίσματα και με αδιάλειπτη αυτοσυνείδηση.

Και είναι βέβαια δύσκολο να φανταστούμε μια οποιαδήποτε εθνοφυλετική ομάδα (τοπική ή ευρύτερη) που να προσβλέπει στην ευρωπαϊκή ενοποίηση με την ελπίδα ν'αποβάλει τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ιστορική μνήμη, τις παραδόσεις, τις αξίες της, ό,τι εν γένει συνιστά την πολιτισμική της ταυτότητα, προκειμένου να μεταμορφωθεί σε κάτι άλλο, ξένο προς τον εαυτό της.

Είναι γι'αυτό λοιπόν που ο πολιτι-

ομός συνιστά ένα από τα πιο ζωικά και ακανθώδη προβλήματα, που έχει - και πρέπει - ν'αντιμετωπίσει σήμερα η αυριανή ενιαία Ευρώπη, αν βέβαια έχει τη θέληση και την πρόνοια να μη γίνει ο πθικός αυτουργός των δοκιμασιών του εικοστού πρώτου αιώνα* δοκιμασιών που θα μπορούσαν να προκύψουν από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα των περιφερειακών κοινοτήτων ή πολιτικών μεινοτήτων, ενάντια στην ισοπεδωτική και ελεγχόμενη δημοκρατία ενός πιθανού αυταρχικού πολυεθνικού κράτους. Κατά μείζονα λόγο, οφείλουν να το αντιμετωπίσουν οι μικρές εθνοφυλετικές ομάδες που αποτελούν τις πιο αδύναμες συνιστώσες* προπάντων όταν σηκώνουν, όπως εμείς, θέλοντας ή μη, το βάρος και την ευθύνη μιας πολιτισμικής παράδοσης χιλιετηρίδων. Από αυτή την ευθύνη - και την κρισιμότητα της ιστορικής στιγμής - απορρέει και δικαιώνεται η επιλογή του πολιτισμού ως επίκεντρου της σημερινής εορταστικής ομιλίας.

Ορισμοί της κουλτούρας

Προκαταρκτικά, θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε τα κύρια σημεία μιας προβληματικής, βασισμένης σε μια ορισμένη θεωρία του πολιτισμού.

1. Μιά κοινή παραδοχή για τον ορισμό της κουλτούρας είναι ότι η κουλτούρα δεν είναι ποτέ ένα οικουμενικό σύνολο, αλλά πάντοτε ένα υποσύνολο, οργανωμένο με ένα ιδιαίτερο τρόπο, που συναρτάται με τους όρους υλικής ύπαρξης και κοινωνικής οργάνωσης της ομάδας. Σχηματίζει μια κλειστή περιοχή, οριοθετημένη από ορισμένα διακριτικά γνωρίσματα τόσο απέναντι σε ένα ευρύτερο σύνολο όσο

και απέναντι στη μη-κουλτούρα, που ορίζεται από ό,τι δε μετέχει σε ένα τύπο ζωής ή συμπεριφοράς.

Ο ορισμός αυτός θέτει πρώτα απ' όλα υπό αμφισβήτηση την ιδέα της ύπαρξης ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, που να αντιστοιχεί όχι σε μία, ομοιογενή και ομόγλωσση κοινότητα, αλλά σε πολλούς λαούς και παλλαπλασίες κοινότητες, με διαφορετικούς όρους υλικής ύπαρξης, διάφορες γλώσσες, διαφορετικές παραδόσεις.

Ένας δεύτερος, ουσιώδης ορισμός είναι ότι: Τα πολιτισμικά φαινόμενα ορίζονται ως δευτερογενή πρότυπα συστήματα, που σημαίνει πως είναι παράγωγα της φυσικής γλώσσας. Καμιά κουλτούρα δεν μπορεί να υπάρξει, αν δεν έχει στο κέντρο της τη δομή της φυσικής γλώσσας. Και καμιά γλώσσα δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν είναι βαθύτατα ενταγμένη στο πολιτισμικό περιβάλλον.(1)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι δύσκολο να νοηθεί μια ευρωπαϊκή κουλτούρα ως ενιαίο συνεκτικό σύστημα, που ωστόσο, κατά παράβαση του ιστορικού κανόνα, να αντιστοιχεί σε περισσότερες φυσικές γλώσσες και συνεπώς διάφορα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Έτσι, αυτό που ορισμένοι ιστορικοί του πολιτισμού έχουν ονομάσει "ελληνο-δυτικό πολιτισμό" μεταφράζεται με αυστηρούς όρους, σε ένα σύνολο διαφορετικών

(1) Βλ. λ.χ. J.Lotman-B.Ouspenski, «Για το σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας», μτφρ. Άρη Μπερλή, *Σπείρα* (Β' περ.), αρ.1 (1984), σ.105-106. Επίσης: Umberto Eco, «Social Life as a Sign-System», στον τόμο: D.Robey (ed.), *Structuralism*, Oxford, Clarendon Press, 1973. A.J.Greimas, *Sémiotique et sciences sociales*, Paris, Seuil, 1976, σσ.49-50 (κεφ. «La dimension sémiotique de la société»).

πολιτισμικών συστημάτων, με κάποια κοινά δομικά γνωρίσματα, τα οποία, στην εποχή μας, πρέπει ίσως να θεωρούνται παγκόσμια. Άρα, δεν δικαιώνεται θεωρητικά καμιά ιδιαίτερη συνεκτική σχέση ανάμεσα στα πολιτισμικά συστήματα της ευρωπαϊκής ηπείρου, τουλάχιστον σε σχέση με τη ευρύτερη περιοχή της μεσογειακής λεκάνης, για παράδειγμα.

Όσο για τη δυνατότητα συγκρότησης στο μέλλον ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμικού μοντέλου, αν λάβομε υπόψη την αμοιβαία και αναγκαστική συνάρτηση γλώσσας-κουλτούρας, η πιθανότερη εξέλιξη σ'αυτή την κατεύθυνση είναι να επικρατήσει μια γλώσσα και μια κουλτούρα, εξοβελίζοντας τις άλλες.

Ένα πρέπει να είναι ξεκάθαρο: ότι η ενοποίηση της Ευρώπης είναι ένα εγχείρημα οικονομικής και πολιτικής σκοπιμότητας, μια τεχνητή ασφαλώς επέμβαση ενάντια στους νόμους που διέπουν την εξέλιξη των κοινωνιών και των πολιτισμών. Ας αρκεστούμε στο αυτονόητο ότι ένα τέτοιο εγχείρημα, για να έχει τη συναίνεση και συνεργασία των ενδιαφερομένων και να μην καταλήγει σε εύσχημη απαλλοτρίωση της εθνικής κυριαρχίας, θα πρέπει - τουλάχιστον προκαταρκτικά - να συμφέρει όλους: δηλ. να λαμβάνει πρόνοια για την εναρμόνιση των διαφορετικών συμφερόντων και τον αποκλεισμό εξελίξεων που θα ευνοούν μονομερώς κάποιους και θα ζημιώνουν άλλους.

Ένα πρώτο λοιπόν αίτημα που αναδύεται είναι ότι - για ν' αποτραπεί η επικράτηση μιας ευρωπαϊκής γλώσσας - και - κουλτούρας πάνω στις άλλες - είναι απαραίτητο να κατοχυρωθεί μια ουσιαστική και πλήρης ισοπμία μεταξύ των ευρωπαϊκών γλωσσών. Και

δεν αρκεί βέβαια εδώ μια απλή διακήρυξη αρχών (που υπάρχει). Πρέπει όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες ν'αποκτήσουν την ίδια "ανταλλακτική αξία", δηλ. η γνώση τους (διατήρηση ή εκμάθηση) να εξασφαλίζει τα ίδια ακριβώς πλεονεκτήματα, να είναι εξίσου "εμπορεύσιμη", αξιοποιήσιμη. Κι αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο με κανονιστικές παρεμβάσεις των κεντρικών οργάνων της Κοινότητας. Αν αφεθούμε στη δυναμική των πραγμάτων, η ελληνική γλώσσα θα είναι πιθανότατα η πρώτη που θα εξαφανισθεί.

Ο μηχανισμός μνήμης-λήθης

Μιαν άλλη συμπληρωματική διάσταση αποκαλύπτει ο ορισμός της κουλτούρας ως μη κληρονομικής μνήμης της κοινότητας^ε μιας μνήμης που εκφράζεται σ'ένα σύστημα απαγορεύσεων, περιορισμών και εντολών. Εφόσον μια κουλτούρα αναγνωρίζει την ύπαρξή της μόνο μέσα από την αναγνώριση των σταθερών κανόνων της μνήμης της, η συνέχεια της μνήμης και η συνέχεια της ύπαρξής της ταυτίζονται.

Από την άλλη μεριά, θεωρείται ότι η συλλογική μνήμη έχει ορισμένα όρια. Η χωρητικότητα της συλλογικής μνήμης καθορίζει την απόσβεση ορισμένων "κειμένων" και την εγγραφή άλλων. Η επιλογή των γεγονότων και εμπειριών που θα μεταλλαγούν σε "κείμενα", δηλ. θ'αξιολογηθούν ως "ουσιώδη" και θ' απομνημειωθούν, πραγματοποιείται κάθε φορά σύμφωνα με τις ιδιαίτερες σημειωτικές νόρμες της δεδομένης κουλτούρας. Σε περίοδοι οξείας κοινωνικής διαπάλης στο χώρο της κουλτούρας, όπως μπορούμε να υποθέσουμε πως θα είναι οι πρώτες

δεκαετίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, δημιουργούνται επιτακτικές πέσεις να λησμονηθούν ορισμένες απόψεις της ιστορικής εμπειρίας και ν' απομνημειωθούν στη θέση τους άλλες. Στη διαπάλη αυτή την πλεονεκτική θέση έχουν οι δυναμικές οικονομικά-πολιτικά-πολιτισμικά κοινωνίες ή ομάδες, των οποίων ο αξίας ως άμεσα εκμεταλλεύσιμες, καθίστανται "ουσιώδεις" και επομένως απομνημονεύσιμες. Αντίθετα, οι κοινωνίες που βρίσκονται σε παρακμή συνοδεύονται από μιαν αδράνεια του μηχανισμού της συλλογικής μνήμης και από μια ολοένα αυξανόμενη τάση συστολής.

Ας συνυπολογίσουμε εδώ τον τεράστιο ρόλο που παίζουν ως μοκλοί εξωτερικής πίεσης για τις τοπικές κουλτούρες τα διεθνή μαζικά μέσα επικοινωνίας (ΜΜΕ), που δίνουν μια ακαταγώνιστη προτεραιότητα στα επεισόδια πολιτισμικά αγαθά, ενώ αντίθετα τα εγκώρια δεν έχουν καμιά δυνατότητα να ασκήσουν αντίδρομη πίεση, δηλ. να υπάρξουν, σε διεθνές επίπεδο, ως ανταγωνιστές. Αξίζει να σταθούμε σ' αυτό το φαινόμενο. Τα ΜΜΕ, ως αυτόνομοι ιδεολογικοί μηχανισμοί (με την αλτουσεριανή έννοια) παρεμβαίνουν κυριαρχικά και δημιουργούν τεχνητά, δηλ. ανεξάρτητα από τη δυναμική των πραγματικών αντιθέσεων, μια συντριπτική συσσώρευση ευνοϊκών παραγόντων για τα πολιτισμικά αγαθά των ισχυρών παραγωγών (εξωευρωπαϊκών (2) ή ενδοευρωπαϊκών), εξουδετερώνοντας οποιαδήποτε κοινωνική διαλεκτική, στο πεδίο των πολιτισμικών

αξιών και αγαθών. Δεν θα 'ταν λοιπόν υπερβολή να πούμε ότι προχωρούμε προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση υπό συνθήκες ενός ανεξέλεγκτου πολιτισμικού βιασμού, που αν δεν αλλάξουν, με συνειδητές και δραστικές ρυθμίσεις εξισορρόπησης, θα οδηγήσουν, με μαθηματική ακρίβεια, μέσα από το μηχανισμό μνήμης-λήθης που αναφέραμε, στην εκτόπιση μεγάλου τμήματος της συλλογικής μνήμης που στηρίζει τις περιφερειακές κουλτούρες, για να "χωρέσουν" τα πλέον "αξιομνημόνευτα" επεισόδια πολιτισμικά αγαθά. Αυτό, με τη σειρά του, μπορεί να επισπεύσει την αποδιοργάνωση της συνάρτησης *γλώσσα-κουλτούρα*, σε βαθμό που η αλλοτριωμένη μνήμη να απωθεί στο περιθώριο την τοπική γλώσσα. Κι έτσι, περιφερειακές κουλτούρες όπως η δική μας, να οδηγούνται με ταχύτερους ρυθμούς στην αποδυνάμωση και εξαφάνιση, ως ενιαία συλλογική οντότητα. Ένα πρώτου μεγέθους πρόβλημα είναι λοιπόν πώς να συμβιβαστεί η *μαζική κουλτούρα* της εποχής μας με την *πολιτισμική ιδιαιτερότητα*.

Η "στρατηγική σημασία" του πολιτισμού

Όσο μας αφορά, ο μόνος αλλά και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος ν' αντιδράσουμε απέναντι στον κίνδυνο αλλοτρίωσης του λαού μας από την εισαγόμενη μαζική κουλτούρα, είναι ασφαλώς να προωθήσουμε στο μέγιστο

(2) Ας μην ξεχνούμε πως οι μεγάλοι παραγωγοί μαζικής κουλτούρας είναι σήμερα, κοντά στις ΗΠΑ, οι χώρες της Άπω Ανατολής. Στην πράξη, λοιπόν, ο κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός, πλάθεται ήδη και ίσως θα συνεχίσει να πλάθεται πιο συντονισμένα στο μέλλον, όχι καθόλου από τα προϊόντα κάποιων εξωτικών πολιτισμών (που θα είχε επιτέλους κάποιο ενδιαφέρον), αλλά βάσει διεθνών συνταγών, από τα τηλεοπτικά υποπροϊόντα της σημερινής δυτικόφρονης Ιαπωνίας, Κορέας ή Ταϊβάν.

βαθμό την εθνική μας αυτογνωσία. Κι αυτό θα γίνει με τη σπουδή των αξιών που συνιστούν την πολιτισμική μας ταυτότητα, σε συνδυασμό με το κριτήριο της βιωσιμότητάς των, δηλ. με το αν και σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονται σε αιτήματα και απαντούν σε προβλήματα του σημερινού ανθρώπου.

Κι εδώ, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο πολιτισμός είναι ένα προνομιακό πεδίο για τον ελληνισμό. Αν σε άλλους παραγωγικούς τομείς δεν έχουμε καταφέρει να ξεπεράσουμε τον επαρχιωτισμό και την υπανάπτυξη, στον τομέα του πολιτισμού μια μακρά και αδιάσπαστη παράδοση έχει συσσωρεύσει στη συλλογική μνήμη του λαού μας έναν ανεκτίμητο πλούτο πολιτισμικής εμπειρίας και αξιών. Από την άλλη μεριά, η ανατροπή των υλικών όρων ύπαρξης της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας έχει συμβάλει ασφαλώς σε μια σημαντική αποδυνάμωση των παραδοσιακών πολιτισμικών κωδίκων, έτσι ώστε οι αστικοί ελληνικοί πληθυσμοί να βρίσκονται σε μια ορισμένη πολιτισμική διαθεσιμότητα ενώ έχει χαλαρώσει - χωρίς να σπάσει εντελώς - ο σύνδεσμός του με την παραδοσιακή κουλτούρα, δεν έχουν ωστόσο δεσμευτεί οριστικά σε νέους περιοριστικούς κώδικες. Αυτή η "διαθεσιμότητα", σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη άρδευση από δυο πηγές, την πλούσια τοπική παράδοση και την διεθνή αστική κουλτούρα, αποτελεί καταρχήν μια γόνιμη κατάσταση, για μια νέα σύνθεση ισορροπίας. Μ' αυτούς τους όρους, ο ελληνισμός θα μπορούσε ίσως να παίξει έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός νέου ευρωπαϊκού ανθρώπινου τύπου. Το πλεονέκτημα που διαθέτει απέναντι στους άλλους ευρωπαίους είναι η ιδιομορφία και η γονιμότητα της δικής του

πολιτισμικής παράδοσης. Η σπουδή της λοιπόν αποτελεί πρωταρχικό καθήκον.

Β'

Το κλέφτικο τραγούδι

Μέσα σε μια τέτοια προβληματική, προτείνουμε μια σύντομη διερεύνηση των αξιών του Κλέφτικου τραγουδιού, που αντιπροσωπεύει την κατεξοχήν έκφραση της ιδεολογίας των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών της ηπειρωτικής Ελλάδας (Στερεάς - Ηπείρου - Θεσσαλίας - Δυτικής Μακεδονίας) στα χρόνια που προετοίμασαν την Επανάσταση και σ' όλη τη διάρκειά της. Οι ενόπτιες τραγουδιών που έχουμε επιλέξει για μια ιδεολογική ανάλυση είναι δυο θεματικές ομάδες από τις πιο πολυάριθμες και αντιπροσωπευτικές του κλέφτικου τραγουδιού. Τα τραγούδια αυτά έχουν ως αντικείμενο αναφοράς τη ζωή και τα κατορθώματα των "κλεφτών", λησταντάρτικων σωμάτων της Οθωμανικής περιόδου, που αππροσωπεύουν για τον ελληνικό χώρο-σύμφωνα με το εύστοχο χαρακτηρισμό του Σπύρου Ασδραχά- την παρατεταμένη εκδήλωση μιας "πρωτόγονης επανάστασης". Ας υπενθυμίσουμε ότι τα κλέφτικα τραγούδια αποτελούν τη συνέχεια της λαϊκής επικής παράδοσης που εγκαινιάζεται με το ακριτικό τραγούδι, αλλά ταυτόχρονα σημαδεύουν και έναν μετασχηματισμό αυτής της παράδοσης που προσδιορίζεται από τις νέες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και εκδηλώνεται σε μια καινούρια - νεοελληνική - αντίληψη του λαϊκού ήρωα.(3)

(3) Το μετασχηματισμό αυτόν έχουμε επισημάνει σε προγενέστερες εργασίες μας (συγκεντρωμένες τώρα στον τόμο: *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα, Αρσενίδης 1990).

Ανάλυση των τραγουδιών

Για οικονομία χώρου, εδώ θα εκθέσουμε συνοπτικά τα βασικά πορίσματα της αφηγηματικής ανάλυσης των τραγουδιών.

Οι θεματικές ομάδες που αναλύσαμε ανάγονται σε ένα κοινό "αφηγηματικό μοντέλο". Άξονας αυτού του μο-ντέλου είναι μια κύρια δοκιμασία, με τη μορφή πολεμικής σύγκρουσης, που αναδεικνύει μια ισχυρή ατομικότητα ("αναφερόμενη" κατά κανόνα σε μια επώνυμη ιστορική προσωπικότητα), η οποία εκδηλώνεται κάτω από συνθήκες αντίστασης ενάντια στην επιθετική δράση των δυνάμεων της τάξης, συνθήκες που συνιστούν τους κατεξοχόν όρους υπό τους οποίους εκδηλώνεται το ήθος του λαϊκού ήρωα στο κλέφτικο τραγούδι. Πρόκειται για έναν ηρωικό αγώνα, κατά τον οποίο το υποκείμενο, σε μια κορυφαία στιγμή της ζωής του, αντιμετωπίζει το δίλημμα της υποταγής ή του θανάτου. Η αφήγηση, σύντομη και λιτή (ύστερα από μια στερεότυπη εισαγωγή, που περιγράφει την αντίδραση της έμπυκτης φύσης απέναντι στο γεγονός), επικεντρώνεται στην κρίσιμη στιγμή του αγώνα, που έχει ως άξονα έναν διάλογο ανάμεσα στον αντίμαχο και στον ήρωα. Σύμφωνα με την αφηγηματική ανάλυση, το μοντέλο διαρθρώνεται ως εξής:

Τύπος Α' :

ΤΟΥ ΠΙΑΝΗ ΓΚΟΥΡΑ

*Δεν κλαίει δέντρα κι κλαριά κι σεις κουντουρακούλις,
δεν κλαίει για τ'ς αρματολούς, για του καπιταναίους,
που πήγαν κι τους κλείσανε στου κάστρου της Αθήνας.
Μιριά τους δέρν'ου θάνατους, μιριά τους δέρν'ου χάρους,
κι απού μιριά ου Κιουταής μι μπόμπις, μι κανόνα.
- "Ν'έβγα, Γκούρα μ', προσκύνησι τουν Κιουταή βιζίρη"
- "Ν'όσου 'ν'ου Γκούρας ζωντανός, πασιά δεν προσκυνάει
πασιά 'χ' ου Γκούρας του σπαθί, βιζίρη του ντουφέκι".
"Μόν' φωνάζι κι έλιγι, μόν' φωνάζι κι λέει:
- "Ν'έβγα μι δικατέσσιρους κι 'γώ μι τουν Αράπη,
να ιδής του Γκούρα του σπαθί, τ'Αράπη του ντουφέκι".*

Δοκιμασία (κύρια και δικαίωσης)		
Πολιορκία (Αντ.)	vs (4)	Αδιέξοδο (Η)
Πρόκληση (Αντ.)	vs	Απόρριψη (αλαζονική) (Η)
(=Πρόταση σύμβασης)		Αποτυχία σύμβασης
<Αγώνας (Αντ.-Η)	vs	'Ηπτα/Νίκη (Η)>
Συνέπεια θετική: θρίαμβος (ηθικός ή πραγματικός) (Η)		

(4) vs (=verso): δηλώνει κάθε λογής αντίθεση

Τύπος Β' :

ΤΟΥ ΛΕΠΕΝΙΩΤΗ

Ανταριάσανε τα βουνά, συννέφιασαν οι κάμποι
 βγήκε κι ο ήλιος κόκκινος και το φεγγάρι μαύρο.
 Κι εκεί γ'αστέρι το λαμπρό, που πάει να βασιλέψει
 κι οι κλέφτες το καρτέρεσαν και το συκνωρωτάνε:
 -Πες μας, πές μας, αστέρι μου, κάνα καλό χαμπέρι !
 -Τί αν σας πω, μαύρα παιδιά, τί να σας μολοήσω;
 Το Λεπενιώτη βάρεσαν μες το δέξι το κέρι.
 Δεν μπορ'να βγάλει το σπαθί, ν' αδειάσει το ντουφέκι,
 ψιλή φωνίτσαν έσυρε, σαν παλικάρι οπού'ταν:
 "Το πού 'σαι, Τσόγκα μ' αδερφέ κι εσύ, Λάμπρο Σουλιώτη,
 γυρίστε να με πάρετε, πάρτε μου το κεφάλι,
 να μην το πάρει η Τουρκιά κι αυτός ο Νικο-Θέος.

(παραλλαγή): Δοκιμασία (κύρια-δικαίωσης)

Ενέδρα (Αντ.)	vs	Αιφνιδιασμός (Η)
Αγώνας (λάβωμα του Η)	vs	Αποτυχία (αδυναμία αντίστασης) (Η)
Προτροπή (στους συντρόφους να του κόψουν το κεφάλι) (Η)	vs	Αποδοχή (υπονοούμενη) (Βοηθός)
(=Πρόταση σύμβασης	vs	Καθιέρωση σύμβασης)
Συνέπεια θετική: ηθικός θρίαμβος		

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, το τραγούδι τελειώνει με τα λόγια του ήρωα, αποσιωπώντας την έκβαση του αγώνα. Αυτή η αποσιώπηση έχει σημασιοδοτική αξία, γιατί εσπάζει την προσοχή του δέκτη όχι στο γεγονός καθαυτό, αλλά στα λόγια του ήρωα, που επειδή ακριβώς είναι τα τελευταία πριν από το θάνατό του, συνοψίζουν τα επενδυμένα σημασιακά περιεχόμενα του κειμένου.

Το αντίστοιχο μοντέλο δράσης ορίζεται από τη βούληση του ήρωα, ξακουστού καπετάνιου των κλεφτών, να υπερασπίσει την ατομική του ακεραιότητα ανεξαρτησία, την οποία κατέκτησε στο πείσμα της κατεστημένης τάξης. Και από την αντίπαλη βούληση του συλλογικού αντίμαχου (στραπωπικού σώματος, που εκπροσωπεί την εξουσία) να επιβάλει ή να αποκαταστήσει την κοινωνική σύμβαση που ο ήρωας έχει παραβιάσει. Σ' αυτή την αντιθετική συνάρτηση, η πρωτοβουλία επιθετικής δράσης ανήκει στον αντίμαχο. Η χαρακτηριστική στάση του ήρωα είναι αυτή της αντίστασης και δεν υπαγορεύεται από κανέναν εξωτερικό πομπό, παρά από τη σταθερή συνείδηση ότι υπερασπίζεται ένα αυτόνοτο φυσικό δικαίωμα. Μια συνείδηση που ο ήρωας αποκαλεί "Εγώ" και που στο μοντέλο δράσης παίζει το ρόλο του Πομπού. Έτσι, έχομε μια ταύπηση Πομπού-Δέκτη στο πρόσωπο του ήρωα, γεγονός που σε δομικό επίπεδο σημασιοδοτεί, κατά την ερμηνεία του Α.Ι. Greimas,(5) την κατεξοχήν εκδήλωση της ελεύθερης βούλησης.

(5) *Semantique structurale*, Paris, Larousse, 1966, σ.210

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το κοινό στις δύο ομάδες μοντέλο δράσης κωδικοποιείται ως εξής:

Υποκ.	:	Κλέφτης (εξεγερμένος σκλάβος)
Αντικ.	:	ατομική ανεξαρτησία/αξιοπρέπεια
Πομπός	:	"Εγώ" (συνείδηση ατομικής ακεραιότητας)
Δέκτης	:	ήρωας (κλέφτης)
Βοηθός	:	έμπυκτη φύση/σύντροφοι (παράνομοι)
Αντίμ.	:	Εξουσία (δυνάμεις καταστολής)

Ένα σημαδιακό στοιχείο, κοινό σε όλα τα τραγούδια, είναι η συντριπική υπεροχή του Αντίμαχου (λ.κ. 12 χιλ. στρατώτες ενάντια σε 12 κλέφτες), που σε συνδυασμό με τις συνθήκες πολιορκίας (ή ενέδρας), καθιστά εντελώς αδιανόητη κάθε δυνατότητα διαφυγής. Άρα, ο ήρωας δεν έχει άλλη λύση από το να παραδοθεί ή να πεθάνει, όπως εξάλλου εκτίθεται ρητά σε αρκετές παραλλαγές της ομάδας Α:

"Κόρη, για ρίξε τ'άρματα, γλίτωσε τη ζωή σου"

Η πρόταση του Αντίμαχου, κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, έχει μια ακαταμάχητη πειστικότητα, γιατί ενώ περιλαμβάνει τους θετικούς όρους μιας σύμβασης, υπονοεί ωστόσο και τους αρνητικούς όρους της. Οι πρώτοι προσφέρουν μια διέξοδο στον αποκλεισμένο ήρωα, οι δεύτεροι συνιστούν μια καθαρή εκβιαστική απειλή. Θα μπορούσαμε να τους αναλύσουμε ως εξής:

Διαταγή (= πρόταση σύμβασης)

υποταγή = ζωή

άρνηση υποταγής = θάνατος

Απέναντι σ' αυτό τον εκβιασμό ο ήρωας αντιδρά με μια αντιστροφή των όρων: αντί ν' απαντήσει για τη συγκεκριμένη περίπτωση, απαντά με μια διακήρυξη γενικών αρχών, προβάλλοντας μια πάγια στάση ζωής, ανεξάρτητα από τις ειδικές συνθήκες:

-Όσο 'ν' ο Γκούρας ζωντανός Τούρκο δεν προσκυνάει.

Πασά 'χει ο Γκούρας το σπαθί, βεζύρη το ντουφέκι.

-Εγώ 'μ' ο Γιώργης του Γιαννιά, του πρώτου καπετάνιου.

Το πώς τα ρίχνουν τ'άρματα: το πως τα παραδίδουν;

*-Εγώ 'μαι η Λένω Μπότσαρη, η αδερφή του Γιάννη
και ζωντανή δεν πάνουμαι εις των Τουρκών τα χέρια. (6)*

Όπως βλέπουμε, η απάντηση του ήρωα στα τραγούδια αυτού του θεματικού κύκλου έχει αποκρυσταλλωθεί σε χαρακτηριστικές φόρμουλες από στερεότυπους στίχους, ισοδύναμους σημασιακά, όπου διακηρύσσεται το ασυμβίβαστο ανάμεσα στους όρους της προτεινόμενης σύμβασης:

ζωή (ως ατομική ύπαρξη)	vs	υποταγή,
όνομα (=φήμη)	vs	εξευτελισμός,

(6) Βλ. αντίστοιχα Ακαδημίας Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια* (Εκλογή), τ. Α', εν Αθήναις 1962, 245. ΝΒ', 231-32. ΜΓ'Α, 152. ΚΕ.

σίας, έχομε ένα μετασχηματιστικό μοντέλο, που συνοψίζει τα σημασιακά περιεχόμενα της ομάδας κειμένων που εξετάζομε:

$$\frac{\text{Περιεχόμενα ανεξαρτησίως}}{\text{ανεξαρτησία}} = \frac{\text{ζωή}}{\text{θάνατος}}$$

$$\frac{\text{Περιεχόμενα αποκατεστημένα}}{\text{ανεξαρτησία}} = \frac{\text{ζωή}}{\text{θάνατος}}$$

Ας θυμηθούμε ότι ο ήρωας του κλέφτικου τραγουδιού εμφανίζεται σε αφηγηματικό επίπεδο ως μια απομικτότητα πολύ ισχυρή που υπερασπίζεται ενάντια σε κάθε εξουσία την ανεξαρτησία του και την προσωπική του ακεραιότητα με μια οξύτητα, θα λέγαμε, πρωτόγονη, ως αυτονόητο φυσικό δικαίωμα. Οι αξίες αυτές, με τις οποίες ταυτίζει την ύπαρξή του, σημασιοδοτούνται ως αξίες φυσικές, συναρτημένες με το ζωικό ένστικτο του ήρωα.

Κατά συνέπεια, στον ήρωα αντιστοιχεί το άτομο, η φύση και ο νόμος της ζωής, ενώ στον αντίμαχο αντιστοιχεί η κοινωνία, η κουλτούρα και ο νόμος του θανάτου. Έτσι, τα σημασιακά περιεχόμενα που αντιστοιχούν στους δύο ριζικά αντίθετους πόλους, ανάγονται στη σύνθετη ισοτοπία:

$$\frac{\text{άτομο}}{\text{κοινωνία}} = \frac{\text{φύση}}{\text{κουλτούρα}} = \frac{\text{ζωή}}{\text{θάνατος}}$$

όπου οι πρώτοι όροι (άτομο-φύση-ζωή) αντιστοιχούν στο κοσμολογικό επίπεδο και οι δεύτεροι (κοινωνία-κουλτούρα-θάνατος) στο κοινωνικό επίπεδο.

Η αξιοπρέπεια του ανθρώπινου προσώπου

Σ' αυτό το σύστημα, που συνθέτει μια ολοκληρωμένη όραση του κόσμου, υπάρχει μια διάσταση που επιδέχεται παραπέρα ανάλυση. Η αξιοκρατία του ήρωα εκφράζεται πάντοτε μέσα από μια αυθεντία που ονομάζεται "εγώ" και που, στα τραγούδια της ομάδας που εξετάζομε, εναλλάσσεται ή συνυπάρχει με το όνομα του ήρωα. Αυτό το "εγώ", όπως εξάλλου και το ξακουστό "όνομα" του ήρωα, δεν είναι μόνο διακριτικά της συγκεκριμένης απομικτότητας σ' αντίθεση με την κοινωνία. Είναι επίσης σημεία αναγνώρισής του στα πλαίσια της κοινότητας, δηλ. αντιπροσωπεύουν τη φήμη του, το κοινωνικό του κύρος, που οφείλεται στη στάση του απέναντι στην εξουσία και στους εκπροσώπους της (μηχανισμούς επιβολής και καταστολής). Φήμη και κύρος, που ορίζονται σε αναφορά προς την κοινότητα, η οποία αναγνωρίζει στη στάση του ήρωα την ενσάρκωση ενός κοινού ιδεώδους. Αντιπροσωπεύουν λοιπόν την κοινωνική διάσταση της προσωπικότητας του ήρωα. Υπερασπίζοντας αυτές τις αξίες (το "Εγώ" του, το ονομά του) ο ήρωας θυσιάζει την ίδια τη ζωή του, ανακηρύσσοντάς τις έτσι σε αξίες ανώτερες από την ατομική του ύπαρξη. Στάση που φανερώνει ότι ο ήρωας έχει υπερβεί κι αυτό το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, που ορίζει τα πλαίσια της ατομικής αντίληψης του εγώ.

Η ίδια κοινωνική διάσταση του εγώ εκδηλώνεται πιο καθαρά στα τραγούδια της ομάδας Β. Ο καπετάνιος των κλεφτών, πληγωμένος βαριά σε ενέδρα και κινδυνεύοντας να συλληφθεί καλεί τους συντρόφους του να του κόψουν το κεφάλι:

*Το πού 'σαι, Τσόγκα μ' αδελφέ κι εσύ, Λάμπρο Σουλιώτη;
Γυρίστε να με πάρετε, πάρτε μου το κεφάλι,
να μη το πάρει η Τουρκιά κι αυτός ο Νικο-Θέος.*

Η έκκληση αυτή του ήρωα εμπεριέχει τις ακόλουθες αντιθετικές συνυποδηλώσεις:

θάνατος υπό όρους ανεξαρτησίας	vs	θάνατος υπό όρους αιχμαλωσίας
θάνατος από τα χέρια των φίλων	vs	θάνατος από το χέρια των εχθρών
αμνημένος θάνατος	vs	απμωπικός θάνατος.

Οι σημασιοδοτήσεις αυτές στηρίζονται στη λογική ότι ένα σώμα χωρίς κεφάλι που πέφτει στα χέρια του εχθρού, δεν είναι αναγνωρίσιμο, γεγονός που ισοδυναμεί, κατά κάποιο τρόπο, με μια συμβολική επιβίωση του ήρωα. Αντίθετα, ένα κεφάλι χωρίς σώμα αναμένει, κατά την πάγια πρακτική της εξουσίας, να υποστεί μια εξευτελιστική διαπόμπευση, γεγονός που σημασιοδοτεί έναν απμωπικό θάνατο, καθώς αναδείχνει την απόλυτη επικράτηση του αντίμαχου πάνω στον ήρωα, αποθαρρύνοντας συντρόφους και φίλους.

Ο ήρωας, με την έκκληση στους συντρόφους, μεριμνά για τη σωτηρία του κεφαλιού του από έναν τέτοιο διασυρμό, γιατί το κεφάλι αντιπροσωπεύει το πρόσωπο, δηλ. την προσωπικότητα του, τη φήμη του, σε τελευταία ανάλυση, το σεβαστό πρόσωπο του ανθρώπου, μια αξία καθαυτή, που ο ήρωας την υπερασπίζεται ακόμη και πέρα από τα όρια της ατομικής του ζωής.

Η αντίληψη αυτή δεν έχει καμιά σχέση με τον ατομισμό, που εξ ορισμού, εξαντλείται μέσα στα όρια της ατομικής επιβίωσης. Ο ήρωας υπερασπίζοντας τις ατομικές του αξίες υπερασπίζεται ταυτόχρονα ένα ιδεώδες της κοινότητας. Γεγονός που μας επιτρέπει να καταλήξουμε ότι το σημασιακό περιεχόμενο αυτής της αξιοκρατίας αποτελεί μια σύνθεση του ατομικού ενστίκτου (αξιών καθαρά ζωικών) με ορισμένες ουσιώδεις εκδοχές της ιδέας του ανθρώπου: την ανεξαρτησία, την ακεραιότητα του προσώπου, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η συνείδηση του Εγώ διευρύνεται, κατά κάποιο τρόπο, για να περιλάβει την αξία "άνθρωπος", βιωμένη ως αξία ζωική, φυσική. Πρόκειται εδώ για μια σαφή κοινωνικοποίηση των φυσικών αξιών. Κατά συνέπεια, οι ζωικές αξίες (άτομο-φύση-ζωή) που προβάλλονται στο αφηγηματικό επίπεδο, αποκαλύπτονται, σε σημασιακό επίπεδο βάθους, φορτισμένες με μια ουσιώδη κοινωνική επένδυση.

Έτσι, η αντίφαση που διαπιστώθηκε, στο πεδίο της παραπάνω σύνθεσης ιστοτικής, ανάμεσα στη φύση και στην κουλτούρα, μπορεί τώρα να ερμηνευθεί ως ένα είδος σύγκλισης των δύο αντίθετων όρων, μέσα από την αντικατάσταση της αρνητικά σημασιοδοτημένης κουλτούρας από την κοινωνικοποιημένη φύση.

Κατακλείδα

Αυτή η ώριμη αξιοκρατία, που εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα στις ορεινές κοινότητες της ηπειρωτικής Ελλάδας, αντιπροσωπεύει μέσα στη νεοελληνική πολιτιστική ιστορία, ένα σημαδιακό μετασχηματισμό από την ατομιστική συνείδηση του "εγώ" στη συνείδηση του "ανθρώπινου προσώπου". Μια αντίληψη που σημαδεύει την αποφασιστική στροφή προς μια νέα πολιτισμική φάση, αυτήν του ανθρωπιστικού ιδεώδους της εποχής μας.

Η αντίληψη αυτή θεμελιώνεται σε ένα σύστημα αξιών που ορίζεται από τη δυαδική αντίθεση: *λευτεριά vs σκλαβιά = ζωή vs θάνατος*.

Σύμφωνα με το σχήμα αυτό η σκλαβιά ισοδυναμεί με το θάνατο (αρνητικός πόλος) και η λευτεριά με τη ζωή (θετικός πόλος). Το κλειδί αυτού του μοντέλου είναι η απόλυτη ταύπιση της ζωής με την κατάσταση της λευτεριάς και ο απόλυτος διαχωρισμός της από την κατάσταση της σκλαβιάς. Που θα πει πως ζωή και σκλαβιά είναι κατηγορίες ασυμβίβαστες, όσο ασυμβίβαστες είναι οι κατηγορίες ζωή - θάνατος. Για να κατανοήσουμε αυτή τη συνάρτηση, χρειάζεται να αναλογιστούμε ότι συνοψίζει την ιδεολογία μιας κοινότητας που πέρασε στη σκλαβιά μια πολύ μακριά ιστορική περίοδο. Κάτω από τη στυγνή δουλεία των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας ο λαός μας έζησε ωμά και βαθιά το δράμα της ύπαρξης, μέσα από το τραγικό δίλημμα που κάθε μέρα έθετε μπροστά του η ακόρεστη αυθαιρεσία του κατακτητή: την εκλογή ανάμεσα στη ζωή και στην αξιοπρέπεια του ατόμου. Αυτή η απειλόμενη σύγκρουση ανάμεσα σε δυο ορμές που πηγάζουν από το βαθύτερο υπαρξιακό πυρήνα του όντος - την προσήλωσή στη ζωή και το ένστικτο της ατομικότητας, που στο λαό μας στάθηκαν κι οι δύο εξίσου υπερτροφικές - βαθαίνει μέσα στην ψυχή του τη συνείδηση της ανθρωπίνης του υπόστασης και της δίνει μια διάσταση, η οποία στην ιστορία των λαών σε λίγες κορυφαίες στιγμές κατακτήθηκε, σε βαθμό που ν' αποτελέσει κεντρικό συλλογικό βίωμα και απαράβατο κανόνα ζωής. Η διάσταση αυτή είναι ένα πέρασμα από τη συνείδηση του ατομικού Εγώ στην συνείδηση του ανθρώπινου "προσώπου", τη συνείδηση δηλαδή της ταύπισης του Εγώ με την αξία "άνθρωπος". Η ταύπιση αυτή μεταφράζεται σε μια αλύγιστη ιεράρχηση αξιών, που βασίζεται στην αρχή ότι η ζωή δεν αξίζει να τη ζεις αν δεν είναι αντάξια της ανθρωπίνης σου ιδιότητας και συνεπάγεται τη θυσία της ατομικής ζωής στο όνομα της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και ανεξαρτησίας. Προκρίνοντας δηλαδή το θάνατο αντί για τη σκλαβιά και την ταπείνωση, ο λαϊκός ήρωας αρνείται με τον πιο εμφατικό τρόπο το διαχωρισμό της ζωής από τη λευτεριά και την αξιοπρέπεια του Εγώ. Που θα πει ότι στη συνείδηση του ήρωα ο διαχωρισμός αυτός ακρωτηριάζει τη ζωή, ισοδυναμεί με άρνηση της ζωής, δηλαδή με θάνατο. Θυσιάζοντας λοιπόν τη ζωή ο ήρωας στην ουσία καταφάσκει την ακεραιότητα της ζωής, που ταυτίζεται με την πληρότητα της ύπαρξης.

Πάνω σ' αυτό το ηρωικό ιδανικό βλάστησε και ωρίμασε με τον καιρό η λαϊκή επαναστατική ιδεολογία, που συγκέντρωσε και οδήγησε τους πρωτόγονους αναρχικούς λησταντάρτες των αρχών του 19ου αιώνα στην ολοκληρωτική αναμέτρηση με τον κατακτητή, κάτω από τα μπαϊράκια της Επανάστασης με το σύνθημα "Λευτεριά ή Θάνατος".